

DIYARBAKIR ZİYA GÖKALP YAZMA ESERLER KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN MANTIK VE FELSEFE'YE DAİR YAZMA ESERLER

Şerefettin ADSOY*

Öz

Bu çalışmada Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesindeki Mantık ve Felsefe ile ilgili yazma eserlerin isim ve kayıt numaraları verilmiştir. Sıralanan eserler içerisinde ana metinler olduğu gibi şerh ve haşiyede türünde olan eserler de bulunmaktadır. Bazı ana metinlere ait birden çok farklı şerh ve haşiyede olduğu gibi bu şerh ve haşiyelerin de birden çok farklı nüshası bulunmaktadır. Başta ana metinler olmak üzere şerh ve haşiyeler uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Böylece eserlerin etkisi yüzyıllar boyunca devam ede gelmiştir. Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesindeki Mantık ve Felsefe ile ilgili bu nitelik ve çeşitlilikte eserlerin varlığı geçmişte Diyarbakır ve çevresinde eğitim faaliyeti sürdüren medreselerdeki fikri derinlikle beraber toplumun düşünce düzeyini de göstermesi bakımından son derece önem arz etmektedir. Burada ismi verilen, İslâm düşüncesi tarihi içerisinde önemli roller ifa etmiş olan bu eserler düşünür ve araştırmacıların yeni inşaları gerçekleştirebilmeleri için bu eserleri idrâk etmelerini kaçınılmaz kullmaktadır. Söz konusu kütüphanedeki eserlerin nicelik değeri az olsa da nitelik değeri ölçülemez boyuttadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Kütüphane, El Yazma, Mantık, Felsefe

Abstract

MANUSCRIPT STUDIES ON LOGIC AND PHILOSOPHY IN THE MANUSCRIPTS LIBRARY OF ZİYA GÖKALP IN DİYARBAKIR.

In this study, the names and registration numbers of manuscripts of logic and philosophy in Diyarbakır Ziya Gokalp Manuscripts Library are given. In the works listed, there are works with postscript and kind of commentary as well as main texts. In some main texts there are more than one postscripts and commentary having more than one copies. Postscripts and commentary have long been taught as a textbook in madrasahs. Thus, the effects of the Works have continued for centuries. The presence of that quality and variety of works on logic and philosophy shelved in Diyarbakır Manuscripts Library is of great importance as it demonstrates the intellectual depth with continued training activities in madrasahs as well as the idea level of the society. Having important roles in the history of Islamic thought, it is inevitable for thinkers and researchers to comprehend those works in order to carry out new constructions. Despite having little quantity values, those works mentioned in the library are of incalculable quality.

Keywords: Diyarbakır, Library, Manuscript, Logic, Philosophy

* Yrd. Doç. Dr. - serefettinadsosy@aksaray.edu.tr

Giriş

Birbirini takip eden birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmış olan Diyarbakır, tarihin her döneminde o günün büyük uygarlıkların merkezi konumunda bulunmayı başarmıştır. Ana yolların kesişme noktasında bulunan kent, ilk devirlerden itibaren ticaret merkezi olma özelliğinden ve eşsiz konumundan dolayı geçmişte birçok devletin ilgisini çekmiştir. Kentin sınırları hâkim olan medeniyetin gücü ve önemi oranında değişiklik gösterirken, şehrin mimarisi bu medeniyetlerin her birinden izler taşıyarak günümüze kadar ulaşmış ve sahip olduğu doku böylece son şeklini almıştır. Bu dokunun zenginliğini ve farklılığını anlamak için varlığını devam ettiren han, hamam, çeşme, köprü, cami ve özellikle surlara bakmak yeterli olacaktır. Somut birer eser olarak karşımızda duran bu eşsiz yapıların arka planında elbette ciddi bir düşünce ve zihinsel yoğunluğunun da varlığını göstermektedir. Bu zenginliğin sadece belli bir dönemini anlamak için Ali Emîrî'nin kaleme aldığı *Mir'âtü'l Fevâid Fi Terâcimi Meşâhiri Âmid (Diyarbakır Ulemâ Ve Eşrâfi)* isimli esere bakmak yeterli olacaktır. Sahip olunan fikir ve düşünce zamanla edinilen eğitim ve biriken kültürün birer sonucu olarak oluştuğu gibi eğitim ve kültürün de meydana gelmesi, büyük oranda, sahip olunan eğitim kurumlarına borçludur. Eğitim kurumlarına kaynak bakımından en büyük desteği sağlayan da kütüphanelerdir. Diyarbakır, tarih içerisinde farklı büyüklükte birçok kütüphaneye de ev sahipliği yapmıştır. Eyyubiler döneminde 1.040.000 kitaba sahip bir kütüphanenin varlığından söz ediliyor olması dönemin eğitim ve kültür seviyesini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Var olan kütüphaneler ve dolayısıyla kitaplar zaman içerisinde meydana gelen istilalar ve felaketler sonucunda tahrip edilip yok edildiği gibi bir kısım kitaplar da başka yerlerdeki kütüphanelere nakledildiği kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Bu birikimden günümüze ancak küçük bir kısmı ulaşabilmiştir.

Günümüze ulaşabilmeyi başaran bu eserler zaman içerisinde kütüphanelerde meraklısı tarafından okunabildiği gibi bu eserlerin bir kısmı da farklı eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulduğu bilinmektedir. Büyük bir kısmı hala yazma halinde olan bu eşsiz eserlere ulaşmak isteyen okuyucu ve araştırmacılar, bunların nerede ve hangi kütüphanede bulunduğu noktasında çoğu zaman zorluklar yaşamaktadır. Bu durumda olan kütüphanelerden biri de Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi'dir.

Kütüphane 01.06.1987 tarihinden itibaren Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi Müdürlüğüne bağlı olarak Ziya Gökalp Yazma Eserler İhtisas Kütüphanesi adı altında hizmete sunulmuştur. 28.10.2010 tarihinde kabul edilip, 30.12.2010 tarih ve 27801 sayılı Resmi Gazete-

de yayınlanarak yürürlüğe giren 6093 sayılı "Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun" gereğince Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğüne bağlı olarak Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi Müdürlüğü adıyla kurulmuştur. Daha önce Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi bünyesinde bulunmasından dolayı yazma eserlerden yararlanma noktasında zorluklar yaşanırken 01.09.2014 tarihinden itibaren Mesûdiye Medresesinde daha iyi imkânlar ve koşullar çerçevesinde bu eserler istifadeye sunulmuş durumdadır. Kütüphanede bulunan eserlere ait kayıtlara kolaylıkla ulaşılabildiği gibi kütüphane içerisinde araştırmacılar için hazırlanmış olan ortam sayesinde de çalışmalar rahatlıkla yapılabilmektedir.

Ulu Cami Külliyesi içinde yer alan Mesûdiye Medresesi, Ulu Cami'nin kuzey kanadı doğu yarısında camiye bitişik olarak yer almaktadır. Mesûdiye Medresesi Diyarbakır'da yapılan ilk büyük medresedir. En eski tarihli kitabesinden öğrenildiğine göre medresenin yapımına hicri 595/1198 yılında Artuklu Meliki Ebu Muzaffer II. Sökmen (Ö.597/1200) zamanında başlanmış, Muzaffer Sökmen ve ondan sonra göreve gelen Melik Salih Nasırüddin Mahmud'un ölümü nedeniyle yapım, 32 yıl sonra Melik Mesûd lakaplı Mevdûd zamanında 620/1223 tarihinde tamamlanmıştır.

Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesinde kayıtlı olarak şuan, risale bakımından dikkate alındığında, 3000 adet yazma eser 4211 adet nadir matbu eser bulunmaktadır. Kütüphane koleksiyonunda ağırlıklı olarak Arapça, Osmanlıca ve Farsça eser mevcuttur. Bu eserler alan bakımından gramer, edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, belâgat, kelim felsefe, mantık vb. birçok farklı ilim dalıyla ilgili olduğu görülmektedir. Ancak mevcut eserlerin büyük kısmını dil, mantık, kelim ve fıkıh içerikli olan eserler oluşturmaktadır. Yaptığımız incelemede mevcut eserlerin 365'inin mantık ve felsefeye dair olduğunu tespit ettik. Bu eserlerin müellif ve kayıt numaralarını tespit etmeye çalıştık. Ancak aşağıda sıraladığımız eserlerin bir kısmının müellif isimlerini tespit edemedik. Müelliflerini tespit edemediğimiz eserleri listede (---) işareti ile gösterdik. Birden çok farklı nüshası bulunan eserleri bir isim altında nüsha numarası ve sayfa numaralarını vererek sıraladık. Eserlere kolay erişim sağlanabilmesi maksadıyla, listemizde, müellif isimlerini kütüphane kayıtlarında olduğu gibi gösterdik.

Alfabetik olarak aşağıda sıraladığımız Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Mantık ve Felsefe ile ilgili yazma eserlerin isimleri, müellifleri, kayıt numaraları ve varak aralıkları şu şekildedir:

- 1- *Adâbü'l-Adudîye*, Adud ed-dîn Abd er- Rahmân b. Ahmed el-Îcî (680-756/1281-1355), 21 Hk 1968/4, 23a-23b; 21 Hk 1821/8, 50a; 21 Hk 393/4, 28b-28b; 21 Hk 1218/2, 4a-4a
- 2- *Adâbü'l-Bahs ve'l-Münâzara*, Taşkôpri-zâde İsam ed-dîn Ahmed b. Mustafâ (968/1561), 21 Hk 691/1, 1b-2b; 21 Hk 315/2, 28b-28a
- 3- *Arâ'isü'l-Enzâr ve Nefâ'isü'l-Ebkâr*, Ebû Sa'îd Muhammed b. Mustafâ el-Hâdimî (1113-1175/1701-1762), 21 Hk 479/5, 87b-131a; 21 Hk 98/1, 1b-22a
- 4- *Câmi'u'l-Hikem*, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî (öl. 373-393/983-1003 arası), 21 Hk 1095/5, 286b-304b
- 5- *Câmi'u'l-Künuz*, Hüseyin b. Haydar et-Tebrizî Mar'aşî (öl. 1176/1763), 21 Hk 717/1, 1b-81b
- 6- *Cehdü'l-Mukil*, İbn el-Aynî Zeyn ed-dîn Abd er-Rahmân b. Ebû Bekr (837-893/1433-1488), 21 Hk 666, 200
- 7- *Cihetü'l-Vahde*, Sadr ed-dîn-zâde Muhammed Emîn b. Abd el-Hayy Üsküdârî (öl. 1149/1736), 21 Hk 977/4, 44a-55b
- 8- *Dibâcetü Tahrîrî'l-Kavâ'idi'l-Mantikîye fî Şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsîye*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 318/1, 1a-1b; 21 Hk 1979/3, 36a-39a
- 9- *ed-Durru'n-Nâcî ala Metni İsågôcî*, Ömer Feyzî b. Sâlih Tökâtî (1216-1265/1801-1849), 21 Hk 1808, 59
- 10- *el-Cevherü'n-Nadîd fî Şerhi't-Tecrid*, İbn el-Mutahhar el-Hillî Cemâl ed-dîn el-Hasan b. Yûsuf (648-726/1250-1325), 21 Hk 828, 132
- 11- *el-Fevâ'idü'l-Fenâriye*, Şems ed-dîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (751-834/1350-1431), 21 Hk 537/5, 87b-116b; 21 Hk 443/1, 1b-42a; 21 Hk 165/3, 42b-68a; 21 Hk 1927/2, 64b-104; 21 Hk 680/2, 53b-92b
- 12- *el-Hikmetü'l-Maşrukîye*, İbn Sinâ Ebû Ali el-Hüseyin b. Abd-Allâh (370-428/980-1037), 21 Hk 9, 112
- 13- *el-İhvâniyye ala'l-Veledîye*, Osmân b. Ömer el-Efsusî, 21 Hk 308/1, VI+1b-29b
- 14- *el-Ma'ârif ala Kuyâsi Gayri'l-Mütearif*, Musa el-Burkâtî, 21 Hk 1863, 19
- 15- *el-Me'âb fî Şerhi'l-Adâb*, Alâ ed-dîn Ebû'l-ala Muhammed b. Ahmed el-Bihiştî (öl. 908/1502 civarı), 21 Hk 174/1, 1b-33b
- 16- *el-Me'âb fî Şerhi'l-Adâb*, Alâ ed-dîn Muhammed b. Ahmed el-Behisnî el-Behiştî el-Esferâyîni (öl. 749/1348), 21 Hk 1969/1, 1b-65b

- 17- *el-Medineti'l-Fazıla*, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Uzlug el-Fârâbî (260-339/874-950), 21 Hk 403/2, 8b-31b
- 18- *el-Muhakemat Beyne'l-Îmâm ve ve'n-Nasr*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 1647, 295
- 19- *el-Münşe'ât*, Mûsâ b. Mustafâ b. Mûsâ Adanavî, 21 Hk 206/1, 1b-79a
- 20- *er-Risâletü'l-Hanefiye*, Şems ed-dîn Muhammed el-Hanefî et-Tebrîzî (öl. 900/1494), 21 Hk 376/1, 1b-7a; 21 Hk 349/5, 135b-143b; 21 Hk 393/5, 29b-34b; 21 Hk 1821/9, 51b-54a; 21 Hk 1969/3, 129a-149b
- 21- *er-Risâletü'l-Hüseyniye fî Fenni'l-Adâb*, Şâh Hüseyin b. Abd-Allâh Antâkî (öl. 1130/1718), 21 Hk 419, 25
- 22- *er-Risâletü'l-Kuyâsiye*, Mûsâ Efendî Behlavanî b. Abd-Allâh Tökâtî (öl. 1133/1721), 21 Hk 987/14, 130b-130a; 21 Hk 743/1, 1b-3b; 21 Hk 367/3, 126b-127b; 21 Hk 601/4, 47a-50a
- 23- *er-Risâletü'l-Velediye*, Saçaklı zâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî (öl. 1145/1732), 21 Hk 1865/4, 92b-103b; 21 Hk 1657/6, 16a-25b; 21 Hk 393/3, 21b-28a; 21 Hk 479/3, 23b-35b; 21 Hk 479/2, 12b-19a; 21 Hk 1842/1, 1b-16b
- 24- *er-Risâletü's-Şemsiye fî Tahrîri'l-Kavâ'idi'l-Mantıkîye*, Necm ed-dîn Ömer b. Ali el-Kazvinî el-Kâtîbî (öl. 675/1277), 21 Hk 1033/5, 122b-127a; 21 Hk 744/2, 31b-38a; 21 Hk 1775/4, 64b-69a; 21 Hk 865/4, 100a-113b; 21 Hk 596/2, 70b-78b; 21 Hk 1976, 38; 21 Hk 744/3, 39b-59b; 21 Hk 948/2, 7a-9b
- 25- *Es'ile*, Mahmûd Hamdî b. Ahmed eş-Şhrezurî, 21 Hk 1781, 10
- 26- *Esmetü'l-Ezhar fî İlmi'l-Mizan*, Mehmed b. Vâ'iz b. Velicân Mar'aşî, 21 Hk 98/2, 23b-25b
- 27- *et-Tezhib fî Şerhi'l-Tehzib*, Fahr ed-dîn Ubeyd-Allâh b. Fazl-Allâh el-Habîşî (öl. 1050/1640 civarı), 21 Hk 1522/1, 1b-61b
- 28- *Ferâ'idu'l-Burhâniye fî Tahkîkü'l-Fevâ'idü'l-Fenâriye*, Burhân ed-dîn Kemâl ed-dîn b. Bulgarî, 21 Hk 537/6, 170b-214a
- 29- *Gâyetu'l-Hikme*, Şeyh-zâde, 21 Hk 759/4, 80b-102a
- 30- *Hâşiye alâ Dibâceti Hâşiyeti'l-Fevâ'idi'l-Fenâriye*, Mahmûd Kırşehrî, 21 Hk 744/4, 61a-66a
- 31- *Hâşiye alâ Dibâceti Tahrîri'l-Kavâ'idi'l-Mantıkîye*, Burhân ed-dîn b. Kemâl ed-dîn el-Hâmid (öl. 834/1431), 21 Hk 1979/2, 21a-36a

- 32- *Hâşiye alâ İlahiyati'ş-Şifâ*, Mollâ Sadra (1571-1636), 21 Hk 1222, 205
- 33- *Hâşiye alâ Kara Hâşiye*, İsam ed-dîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-Esferâyînî (873-945/ 1468-1538), 21 Hk 951/1, 1b-34b; 21 Hk 402/1, 1b-30a
- 34- *Hâşiye alâ Kûçek*, Ebû Şâhme, 21 Hk 444/3, 1a-23b
- 35- *Hâşiye alâ Kûçek*, İsam ed-dîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-Esferâyînî (873-945/ 1468-1538), 21 Hk 367/1, 1a-115b; 21 Hk 1695/2, 72b-235b; 21 Hk 344, 95
- 36- *Hâşiye alâ Kûçek*, Kara Dâvûd b. Kemâl Kocavî (öl. 948/1541), 21 Hk 242, 128; 21 Hk 778/4, 128b-212a; 21 Hk 948/5, 187b-208b
- 37- *Hâşiye alâ Lavami'i'l-Esrâr*, Mîrek Şems ed-dîn Muhammed b. Mübârek Şâh el-Buhârî (öl. 740/1340 civarı), 21 Hk 1323, 153
- 38- *Hâşiye alâ Levâmî'i'l-Esrâr fî Şerhi Metâlî'i'l-Envâr*, es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî (740-816/1340-1413), 21 Hk 969, 190; 21 Hk 406/4, 91b-130b; 21 Hk 808, 185; 21 Hk 434, 162
- 39- *Hâşiye alâ Levâmî'i'l-Esrâr fî Şerhi Metâlî'i'l-Envâr* (----), 21 Hk 444/1, 1b-23b
- 40- *Hâşiye alâ Levâmî'i'l-Esrâr fî Şerhi Metâlî'i'l-Envâr*, Abd er-Rahîm b. Mahmûd Şîrvânî (öl. 1024/1615), 21 Hk 445/3, 61b-114b
- 41- *Hâşiye alâ Levâmî'i'l-Esrâr fî Şerhi Metâlî'i'l-Envâr*, Hâcî Paşa Hızır b. Alî Aydınî (öl. 820/1417), 21 Hk 335, 234
- 42- *Hâşiye alâ Risâleti'ş-Şemsîye*, (----), 21 Hk 87, 145
- 43- *Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-Adudîye*, Mîr Ebû'l-Feth b. Mahdûm es-Sa'îdî (öl. 950/1543), 21 Hk 300/2, 11b-25a
- 44- *Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-Bahs*, Ahmed b. Ömer b. Mehmed Alî İzmîrî (1106/1695'te sağ), 21 Hk 703/4, 74b-97a
- 45- *Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-Bahs*, İmâd ed-dîn Yahyâ b. Ahmed el-Kâşî (öl. 750/1350 civarı), 21 Hk 208, 41
- 46- *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî (740-816/1340-1413), 21 Hk 758/1, 1b-26b
- 47- *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, Hoca-zâde Mustafâ b. Yûsuf Bursavî (öl. 893/1488), 21 Hk 758/3, 65b-88b; 21 Hk 759/2, 42b-69a
- 48- *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, Muslih ed-dîn Muhammed b. Salâh ed-dîn el-Lârî (937-979/1530-1572), 21 Hk 69/5, 94b-144b; 21 Hk 788, 76

- 49- *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, Salâh ed-dîn, 21 Hk 758/2, 30b-62a
- 50- *Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî (740-816/1340-1413), 21 Hk 759/3, 71b-78a; 21 Hk 813/1, 1b-10a
- 51- *Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti'l-Ayn*, Gıyâs ed-dîn Mansûr b. Muhammed el-Hüseyinî eş-Şîrâzî (öl. 949/1542), 21 Hk 686/2, 147b-166a
- 52- *Hâşiye alâ Şerhi Hikmeti'l-Ayn*, Mîrzâcân Habîb Allah ed-Dihlevî eş-Şîrâzî (öl. 994/1586), 21 Hk 686/1, 1b-145a; 21 Hk 855/2, 68b-175b; 21 Hk 813/3, 41b-108b; 21 Hk 623/3, 72b-120b
- 53- *Hâşiye alâ Şerhi Risâle fi Âdâbi'l-Bahs*, Tâc es-Sa'îdî Mîr Ebî'l-Feth Muhammed b. Emîn el-Erdebîlî (öl. 875/1470 civarı), 21 Hk 951/3, 74b-113b
- 54- *Hâşiye alâ Şerhi Risâle fi Âdâbi'l-Bahs*, Veliyüddin b. Cârullah (ö. 1151/1738), 21 Hk 642/5, 152b-213a
- 55- *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, (----), 21 Hk 275/1, 1b-54a
- 56- *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, (----), 21 Hk 310/3, 103b-176b
- 57- *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, (----), 21 Hk 310/4, 176b-241b
- 58- *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî el-Halhâlî (öl. 1014/1605), 21 Hk 138/1, 1b-37b; 21 Hk 711/3, 115b-240b
- 59- *Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Mîr Ebû'l-Feth b. Mahdûm es-Sa'îdî (öl. 950/1543), 21 Hk 760/2, 60a-150b; 21 Hk 1940/2, 41b-94a; 21 Hk 679/1, 1b-10b; 21 Hk 455/4, 150a-177b
- 60- *Hâşiye alâ Şerhi'l-Îsâgôci*, Muhyî ed-dîn et-Tâlişî, 21 Hk 1028/3, 43b-84b; 21 Hk 1953/2, 64a-143; 21 Hk 303/2, 7a-77b; 21 Hk 631, 41; 21 Hk 669/1, 1b-76a; 21 Hk 744/5, 68b-133a; 21 Hk 784/3, 47b-88b; 21 Hk 865/2, 24b-79a; 21 Hk 907/3, 59b-140a
- 61- *Hâşiye alâ Şerhi'l-Îsâgôci*, Şems ed-dîn Karaca Ahmed b. Bâyezid el-Hâmîdî es-Sârûhânî (öl. 854/1450), 21 Hk 1972/1, 1b-18b
- 62- *Hâşiye alâ Şerhi'l-Menâri'l-Envâr*, (----), 21 Hk 873, 143
- 63- *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Hoca-zâde Mustafâ b. Yûsuf Bursavî (öl. 893/1488), 21 Hk 844/2, 28a-126b

- 64- *Hâşiye alâ Şerhi's-Şemsîye*, es-Seyyid eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî (740-816/1340-1413), 21 Hk 859, 104
- 65- *Hâşiye alâ Tahrîri'l- Kavâ'idi'l-Mantıkîye*, Abd el-Hayy b. Abd el- Vahhâb el-Hüseynî (930/1524' te sağ), 21 Hk 216/2, 117b-283b
- 66- *Hâşiye alâ Tahrîri'l-Kavâ'idi'l-Mantıkîye*, Burhân ed-dîn b. Kemâl ed-dîn el-Hâmid (öl. 834/1431), 21 Hk 544/1, 1b-5b; 21 Hk 650/1, 1b-7b; 21 Hk 948/1, 1b-7b
- 67- *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, (----), 21 Hk 1923, 43
- 68- *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Mîr Ebû'l-Feth b. Mahdûm es-Sa'îdî (öl. 950/1543), 21 Hk 679/1, 1b-10b
- 69- *Hâşiye alâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Tâc es-Sa'îdî Mîr Ebî'l-Feth Muhammed b. Emîn el-Erdebîlî (öl. 875/1470 civarı), 21 Hk 748, II, 190
- 70- *Hâşiye alâ'l-Fevâ'idi'l-Fenârîye*, Kul Ahmed b. Muhammed b. Hıdır (öl. 950/1543 civarı), 21 Hk 443/2, 43b-84a; 21 Hk 66/1, 1a-51b; 21 Hk 784/1, 1b-45a; 21 Hk 537/4, 118b-168a; 21 Hk 1927, 1b-63b
- 71- *Hâşiye alâ'l-Fevâ'idi'l-Fenârîye*, Muhammed b. Ahmed Tarsûsî (öl. 1117/1705), 21 Hk 680/1, 1a-51b
- 72- *Hâşiye alâ'l-Mantık*, (----), 21 Hk 707/3, 36a-49b
- 73- *Hâşiye alâ'l-Muhakema*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543),
- 74- *Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hanefîye*, Tâc es-Sa'îdî Mîr Ebî'l-Feth Muhammed b. Emîn el-Erdebîlî (öl. 875/1470 civarı), 21 Hk 376/2, 8b-26a; 21 Hk 1821/3, 9b-43b; 21 Hk 1354/1, I, 1b-13b
- 75- *Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hanefîye*, Veliyüddin b. Cârullah (ö. 1151/1738), 21 Hk 642/3, 75b-85a
- 76- *Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hüseynîye fî Fenni'l-Âdâb*, Mollâ Yegân Ahmed b. Mehmed Mar'aşî (öl. 1000/1591 civarı), 21 Hk 1817, 53; 21 Hk 349/3, 80b-133a
- 77- *Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hüseynîye fî Fenni'l-Âdâb*, Muhammed b. Ömer b. Osmân Darendî (öl. 1152/1739), 21 Hk 642/2, 42b-74a
- 78- *Hâşiye alâ't-Tasavvurat*, İmâd b. Yahyâ b. Alî el-Fârisî (öl. 900/1494 civarı), 21 Hk 86/1, 1b-76b
- 79- *Hâşiyetü Şerhi'l-Metâli*, Seyyid Alî el-Acemî (öl. 860/1456), 21 Hk 210, 83
- 80- *Hâşiyetü'l-Ferdiye alâ'r-Risâleti'l-Hüseynîye*, Arıcı-zâde Alî el-Ferdî b. Mustafâ Kayserî (öl. 1127/1715), 21 Hk 703/3,

- 47b-73a; 21 Hk 1783/2, 17a-20b; 21 Hk 785/3, 49b-94b; 21 Hk 907/1, 1b-33b
- 81- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Levâmî't'l-Esrâr*, Seyyid Ali el-Acemî (öl. 860/1456), 21 Hk 1840, 58
- 82- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, Fahr ed-dîn Muhammed b. Ali el-Estrâbâdî (öl. 1028/1619), 21 Hk 69/1, 1b-53b
- 83- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi Hidâyeti'l-Hikme*, Huşebî, 21 Hk 103, 90
- 84- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, (---), 21 Hk 1779, 40
- 85- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Îsâgôcî*, Mestcî-zâde Abd-Allâh b. Osmân b. Mûsâ (öl. 1148/1735), 21 Hk 1028/2, 7b-42b
- 86- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Şerhi'l-Îsâgôcî*, Veliyüddin b. Cârullah (ö. 1151/1738), 21 Hk 642/4, 87b
- 87- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Yûsuf b. Muhammed Cân Karabâğî (öl. 1036/1626), 21 Hk 711/2, 45b-111b
- 88- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'l-Fevâ'idî'l-Fenâriye*, Ali Kuşcu Alâ ed-dîn Ali b. Muhammed (öl. 879/1474), 21 Hk 811/2, 105b-118a
- 89- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'l-Fevâ'idî'l-Fenâriye*, Hâfız b. Ali el-Îmâdî, 21 Hk 445/1, 1a-44b
- 90- *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Hanefiye*, Çilli Ömer b. Ahmed Mâ'î (1122/1710'de sağ), 21 Hk 349/1, 1b-41a
- 91- *Hâşiyetü'l-Huseyniye*, Akkirmânî Mehmed b. Mustafâ (öl. 1174/1761), 21 Hk 642/1, 1b-41b
- 92- *Îzâhu'l-Makasîd min Hikmeti Aynî'l-Kavâ'id*, İbn el-Mutahhar el-Hillî Cemâl ed-dîn el-Hasan b. Yûsuf (648-726/1250-1325), 21 Hk 220, 196
- 93- *Kara Hâşiye*, İmâd ed-dîn Yahyâ b. Ahmed el-Kâşî (öl. 750/1350 civarı), 21 Hk 402/2, 31b-67b
- 94- *Keşf Müşkilâti Kitâb-ı Muhyiddin Îsâgôcî*, Mûsâ b. Mustafâ b. Mûsâ Adanavî, 21 Hk 206/2, 80b-85a
- 95- *Keyfiyetu Sudûri'l-Mümkinat Ani'l-Vâcib*, Nasîr ed-dîn Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (597-672/1201-1274), 21 Hk 1462/19, 100b-102b
- 96- *Kitâb fî İlmi'l-Felsefe*, (---), 21 Hk 982, 193
- 97- *Kitâbü'l-Câmi Beyne Re'yeyi'l-Hakîmeyn*, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Uzlug el-Fârâbî (260-339/874-950), 21 Hk 291/1, 1b-68a

- 98- *Kitâbü'l-Elfâzi'l-Müsta'meleti'l-Mantıki*, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Uzlug el-Fârâbî (260-339/874-950), 21 Hk 291/2, 72b-107b
- 99- *Kitâbü'l-İsâgôcî*, Esir ed-dîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî (ö. 663/1265), 21 Hk 1033/8, 214b-219b; 21 Hk 303/3, 82b-86a; 21 Hk 303/1, 1b-6a; 21 Hk 744/7, 162b-163a; 21 Hk 165/2, 36a-40b; 21 Hk 784/5, 103b-106b; 21 Hk 537/1, 1b-9b; 21 Hk 325, 1b-3a; 21 Hk 1968/1, 1b-8b; 21 Hk 707/2, 30b-35b; 21 Hk 679/7, 91b-94b
- 100- *Küçek*, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî (740-816/1340-1413), 21 Hk 1033/2, 12a-73b; 21 Hk 238, 86; 21 Hk 778/3, 70b-127b; 21 Hk 650/2, 8b-30a; 21 Hk 596/1, 1b-68b; 21 Hk 318/3, 8b-87a; 21 Hk 1753, 68; 21 Hk 948/4, 155b-187a; 21 Hk 125, 132
- 101- *Levâmi'u'l-Esrâr Şerhü Metâli'l-Envâr*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 359, 210; 21 Hk 79, 205
- 102- *Manzûme fi'l-Mantık*, (---), 21 Hk 1538/3, 50b-53a
- 103- *Mehaz fi'l-Hikmet*, (---), 21 Hk 1190, 230
- 104- *Mekâsıdu'l-Felâsıfe*, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (450-505/1058-1111), 21 Hk 403/10, 149b-235b
- 105- *Merasidü'l-Mekasıd*, (---), 21 Hk 1611/2, 80b-227b
- 106- *Mıkyasü'l-Mizan Şerhü İsmeti'l-Ezhân*, Hâcî Aziz-zâde Ebî'l-Nazif Ali Amidi, 21 Hk 98/3, 27b-62a
- 107- *Nakdu Mantıki't-Tenzil*, Nasîr ed-dîn Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (597-672/1201-1274), 21 Hk 403/9, 104b-143a
- 108- *Risâle fi Âdâbi'l-Bahs*, Şems ed-dîn Muhammed b. Eşref el-Hüseyinî es-Semerkandî (690/1 291'de sağ), 21 Hk 1968/5, 24b-27a
- 109- *Risâle fi Âdâbi'l-Münâzara*, Hüseyin Şâh Çelebî Amâsî (öl. 918/1512), 21 Hk 1538/7, 64b-68b; 21 Hk 1596/4, 69b-78b; 21 Hk 177/6, 56a-60a ; 21 Hk 1842/2, 17b-24a
- 110- *Risâle fi Bahsi'l-Müveccihât*, (---), 21 Hk 177/1, 1a-8b
- 111- *Risâle fi Beyâni Eczâ'i'l-Kadiye*, (---), 21 Hk 987/16, 136a-140a
- 112- *Risâle fi Beyâni Zenni'l-Felsefe*, Saçaklı zâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî (öl. 1145/1732), 21 Hk 771/4, 8b-9b
- 113- *Risâle fi Beyâni'l-Akl*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 730/26, 147a-156b
- 114- *Risâle fi Beyâni'l-Mantık*, Küçük Ahmed-zâde Ebû Bekr el-Kârî Amidi (öl. 1328/1910), 21 Hk 601/7, 54a-55a

- 115- *Risâle fî Ciheti'l-Vahde*, Muhammed Emîn b. Sadr ed-dîn eş-Şîrvânî (öl. 1036/1627), 21 Hk 611/40, 192b-200b
- 116- *Risâle fî Enne'l-Mümkine Müstanid ila Müessir Emla*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 844/4, 137a-142b
- 117- *Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs*, (----), 21 Hk 1596/5, 79a-80b
- 118- *Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs*, (----), 21 Hk 349/7, 156ab
- 119- *Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 1772/5, 16b-17b; 21 Hk 601/5, 50b-51b
- 120- *Risâle fî İlmi'l-Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara*, Taşköpri-zâde İsmâ ed-dîn Ahmed b. Mustafâ (901-968/1445-1569), 21 Hk 1522/2, 62a-62a; 21 Hk 367/4, 128b-128a; 21 Hk 1775/6, 76b-76a; 21 Hk 1821/1, 1b-2a; 21 Hk 1657/3, 6a-11b; 21 Hk 315/3, 29b-37b; 21 Hk 1657/4, 7a-16a; 21 Hk 691/2, 3b-13b; 21 Hk 401/2, 45b-50b; 21 Hk 1821/2, 3b-8a; 21 Hk 367/5, 130b-147b; 21 Hk 349/10, 161b-167b; 21 Hk 1842/3, 25b-34a; 21 Hk 1775/5, 73b-79a; 21 Hk 987/24, 184b-190b
- 121- *Risâle fî İlmi'l-Mantık*, Ahmed b. Mustafâ, 21 Hk 611/36, 135b-138a
- 122- *Risâle fî İsbâti Cüz'i la Yetecezza*, (---), 21 Hk 611/4, 37a-39a
- 123- *Risâle fî Kavli'l-Hayali*, Ahmed Debbâg Mar'aşî (öl. 1165/1751), 21 Hk 811/3, 112b-117b
- 124- *Risâle fî Tahkiki Hakikati'l-Cism*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 844/7, 166b-169b
- 125- *Risâle fî Tahkiki Lüzumi'l-İmkân li'l-Mümkîn*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 844/3, 128b-137a; 21 Hk 730/27, 156b-166b
- 126- *Risâle fî Tahkiki Ma'nâ Cali'l- ve Mechuliyye Fî'l-Mâhiye*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 844/6152a-166b
- 127- *Risâle fî Tahkiki Ma'nâ'l-Lays ve'l-Eys*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 1772/8, 22b-25b
- 128- *Risâle fî'l-Gâ'iye*, Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî (740-816/1340-1413), 21 Hk 957/4, 127a-127a
- 129- *Risâle fî'l-İlleti't-Tamme alâ'l-Malul*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 844/8, 169b-187a, 21 Hk 844/9, 187b-234a

- 130- *Risâle fî'l-Mantık fî Bahsi'n-Nakdeyni*, (---), 21 Hk 300/3, 26a-26b
- 131- *Risâle fî'l-Mebde'i'l-Evvel li-Cemî'i'l-Mevcudat*, Nasîr ed-dîn Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (597-672/1201-1274), 21 Hk 1462/20, 103a-106a
- 132- *Risâle fî'l-Vücudî'z-Zihn*, Kemâl Paşa zâde Şems ed-dîn Ahmed b. Süleymân (873-940/1468-1543), 21 Hk 844/1, 1b-27b
- 133- *Risâletü'l-Vaz'ıyye Me'e Tahkiki'l-Külliyât*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 759/7, 119b-122a
- 134- *Risâletü'l-Âdâb*, Birgili Mehmed Efendî b. Pîr Ali (929-981/1523-1573), 21 Hk 177/4, 52b
- 135- *Risâletü'l-Hanefiye fî'l-Adâb*, Muhammed el-Hanefî Tebrizî (öl. 900/1494), 21 Hk 36/2, 13a-24a
- 136- *Risâletü'l-Huseyniye fî Fenni'l-Âdâb*, Şâh Hüseyin b. Abd-Allâh Antâkî (öl. 1130/1718), 21 Hk 315/1, 1b-27a; 21 Hk 785/4, 95b-117a
- 137- *Risâletü'l-İstidlâliye*, Osmân b. Mustâfa Tarsûsî (1059/1649'dan sonra), 21 Hk 1657/7, 25a-32a
- 138- *Risâletü'l-Velediye*, Saçaklı zâde Muhammed b. Ebi Bekr el-Mar'aşî (öl. 1145/1732), 21 Hk 987/25, 192b-196b; 21 Hk 1033/1, 1b-9b; 21 Hk 1728, 13; 21 Hk 785/2, 38b-47a; 21 Hk 854/2, 68b-79b; 21 Hk 987/7, 69b-74b; 21 Hk 475, 17
- 139- *Sevadü'l-Ayn Fî Hikmeti'l-Ayn*, Muhammed b. Ahmed el-Hafarî, 21 Hk 686/3, 167b-207a
- 140- *Şerhu Adâbi'l-Adudîye*, (---), 21 Hk 349/6, 144b-155b
- 141- *Şerhu Adâbi'l-Adudîye*, Ahmed el-Cundî, 21 Hk 300/4, 28b-34b
- 142- *Şerhu Adâbi'l-Adudîye*, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî (740-816/1340-1413), 21 Hk 1821/4, 44b-45b; 21 Hk 706/1, 1b-7a
- 143- *Şerhu Adâbi'l-Adudîye*, İsmâ ed-dîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-Esferâyînî (873-945/ 1468-1538), 21 Hk 132/4, 11b-16b
- 144- *Şerhu Adâbi'l-Adudîye*, Muhammed el-Hanefî Tebrizî (öl. 900/1494), 21 Hk 768/1, 1b-10b
- 145- *Şerhu Adâbi'l-Bahs*, Kutb ed-dîn Muhammed el-Geylanî (891/1486'da sağ), 21 Hk 398, 43; 21 Hk 1969/2, 67b-128b
- 146- *Şerhu Ciheti'l-Vahde*, Mehmed b. Emîn b. Sadr ed-dîn eş-Şîrvânî (öl. 1036/1626), 21 Hk 147/2, 41b-58b; 21 Hk 66/2, 52b-82b

- 147- *Şerhu Ciheti'l-Vahde*, Mollâ Zeyne'l-Abidîn, 21 Hk 1028/1, 1b-6b
- 148- *Şerhu Dibâce alâ Şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiye fî'l-Kavâ'idî'l-Mantûkiye*, (---), 21 Hk 1841, 13
- 149- *Şerhu Dibâceti Tahrîri Kavâ'idî'l-Mantûkiye*, (---), 21 Hk 1033/374a-80b
- 150- *Şerhu Dibâceti Tahrîri Kavâ'idî'l-Mantûkiye*, Burhân ed-dîn b. Kemâl ed-dîn el-Hâmid (öl. 834/1431), 21 Hk 921/1, 1b-7b; 21 Hk 318/2, 2b-7a
- 151- *Şerhu Îsâgôci*, Hüsâm ed-dîn Hasan el-Kâtî (öl. 760/1359), 21 Hk 1033/7, 190b-212a; 21 Hk 707/1, 1b-29b; 21 Hk 303/4, 87b-108a; 21 Hk 744/6, 132a-161b; 21 Hk 177/3, 24b-50b; 21 Hk 865/3, 80b-98a; 21 Hk 784/4, 89b-102b; 21 Hk 537/2, 10b-36b; 21 Hk 669/2, 78b-100a; 21 Hk 1953/1, 1b-32b; 21 Hk 1972/2, 19b-39b
- 152- *Şerhu İsmeti'l-Ezhan fî İlmi'l-Mizan*, Mustafâ b. Velî ed-dîn b. Bayram es-Siverekî, 21 Hk 679/3, 25b-38b
- 153- *Şerhu Levâmî'l-Esrâr fî Metâli'l-Envâr*, Hâcî Paşa, 21 Hk 173, 168
- 154- *Şerhu Risâle fî Âdâbi'l-Bahs*, Kemâl ed-dîn Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî Rûmî (öl. 905/1499), 21 Hk 951/2, 36b-72a
- 155- *Şerhu Risâle fî İlmi'l-Münâzara*, Yûsuf Efendî, 21 Hk 177/12, 107b-114a
- 156- *Şerhu Risâle fî'l-Mantık*, Kâdî-zâde, 21 Hk 351/4, 121b-142a
- 157- *Şerhu Risâleti'l-Kuyâsiye*, Muhammed b. Mustafâ Erzurûmî (1240/1824'de sağ), 21 Hk 958/9, 190b-196a
- 158- *Şerhu Risâleti'l-Velediye*, Abd er-Rahmân b. Abd el-Kerîm Amidî (öl. 1190/1776), 21 Hk 676, 64
- 159- *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Abd el-Hayy b. Abd el-Vahhâb el-Hüseyinî (930/1524' te sağ), 21 Hk 216/1, 1b-116b
- 160- *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Abd-Allâh b. Şihâb ed-dîn el-Hüseyin el-Yezdî (öl. 1015/1606), 21 Hk 433/2, 7b-67b; 21 Hk 1305, 71; 21 Hk 310/1, 1b-56a
- 161- *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Celâl ed-dîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî (830-918/1427-1512), 21 Hk 768/2, 11b-46b; 21 Hk 376/4, 34b-134a; 21 Hk 1940/1, 1b-40a; 21 Hk 679/4, 39b-65a; 21 Hk 310/2, 59b-103b; 21 Hk 455/1, 1b-28a; 21 Hk 138/2, 39a-75b; 21 Hk 760/1, 1b-59b; 21 Hk 711/1, 1a-43b
- 162- *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Necm b. Şihâb Abd-Allâh (967/1559'da sağ), 21 Hk 147/1, 1b-40a

- 163- *Şerhu tercemeti'l-velediye*, (---), 21 Hk 11, 139
- 164- *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât fi'l-Mantık ve'l-Hikme*, (---), 21 Hk 1504, 145
- 165- *Şerhu'l-Velediye fi'l-Âdâb*, Ömer-zâde Muhammed b. Hüseyin el-Behisnî, 21 Hk 534, 75
- 166- *Şerhu'l-Velediye*, Bozacî-zâde Ömer b. Hüseyin Amidî (öl. 1200/1785), 21 Hk 785/1, 1b-35a
- 167- *Şerhu'r-Risâleti'l-Adudiye*, İsmâ ed-dîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-Esferâyînî (873-945/ 1468-1538), 21 Hk 300/1, 1b-6a
- 168- *Şerhu'r-Risâleti'l-Kuyâsiye*, (---), 21 Hk 308/2, 31b-38b
- 169- *Şerhu'r-Risâleti'l-Kuyâsiye*, İbrâhîm el-Hüseynî el-Levzî el-Levzaî, 21 Hk 367/2, 118b-127b; 21 Hk 479/6, 132b-137a
- 170- *Şerhu'r-Risâleti'l-Kuyâsiye*, Kar a Laz İbrâhîm el-Hüseynî Amâsî, 21 Hk 987/15, 131a-136a
- 171- *Şerhu's-Şemsîye*, Sa'd ed-dîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî (712-793/1312-1390), 21 Hk 740, 77; 21 Hk 123, 120
- 172- *Şerhu Hikmeti'l-Ayn*, Mîrek Şems ed-dîn Muhammed b. Mübârek Şâh el-Buhârî (öl. 740/1340 civarı), 21 Hk 965/1, 1b-68a; 21 Hk 789, IV+332; 21 Hk 855/1, 1b-65b; 21 Hk 451/1, 1b-56b; 21 Hk 813/2, 11b-40b; 21 Hk 623/2, 42b-71b
- 173- *Şerhü İsbâti'l-Cevheri'l-Mufarik*, Celâl ed-dîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî (830-918/1427-1512), 21 Hk 317/5, 94b-100b
- 174- *Şerhü'l-Hidâyeti'l-Hikme*, (---), 21 Hk 1837/2, 53b-98b
- 175- *Şerhü'l-Hidâyeti'l-Hikme*, Mevlânâ-zâde Ahmed b. Mahmûd el-Herevî el-Harziyanî, 21 Hk 230/1, 1a-97b; 21 Hk 1488, 67; 21 Hk 212, 117
- 176- *Şerhü'l-Hidâyeti'l-Hikme*, Sadr ed-dîn Muhammed b. İbrâhîm eş-Şîrâzî (öl. 1050/1640), 21 Hk 1605, 330
- 177- *Şerhu'l-Hidâyeti'l-Hikme*, Kâdî Mîr Hüseyin b. Mu'in ed-dîn el-Meybûdî (öl. 880/1475), 21 Hk 154, 92; 21 Hk 120, 88; 21 Hk 166, 123; 21 Hk 752, 53
- 178- *Şerhü'l-İşârât ve't-Tenbîhât fi'l-Mantık ve'l-Hikme*, (---), 21 Hk 1504, 145
- 179- *Şerhü'l-Mulahhas fi'l-Hey'e*, Fazl-Allâh el-Ubeydî, 21 Hk 156, 46
- 180- *Tahrîru'l-Kavâ'idi'l-Mantikiye fi Şerhi'r-Risâleti's-Şemsîye*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 650/3, 32b-106a; 21 Hk

- 1033/4, 80b-120b; 21 Hk 1690, 63; 21 Hk 744/1, 1a-30a; 21 Hk 49/2, 33b-73a; 21 Hk 778/1, 1a-54b; 21 Hk 544/3, 11a-127b; 21 Hk 696/1, 1b-157b; 21 Hk 658, 57; 21 Hk 1766, 90; 21 Hk 948/3, 11b-150a
- 181- *Tahrîrû'l-Maksurat*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 1657/5, 12b-16b; 21 Hk 778/2, 54a-61b
- 182- *Tahsil*, el-Behmenyer b. el-Merzuban (öl. 430/1038 civarı), 21 Hk 263, 188
- 183- *Takrîr-i İsâgôcî*, Hicâbî, 21 Hk 706/3, 27b-36a
- 184- *Takrîrû'l-Kavanini'l- Münâzara*, Saçaklı zâde Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'aşî (öl. 1145/1732), 21 Hk 491, 136; 21 Hk 769, 87; 21 Hk 717/2, 83b-118b; 21 Hk 350/2, 111b-162a; 21 Hk 10/2, 22b-105a; 21 Hk 479/4, 34b-85a; 21 Hk 325/4, 18b-69b
- 185- *Ta'lika alâ Ciheti'l-Vahde*, Mehmed Emîn b. Sadr ed-dîn eş-Şîrvânî (öl. 1036/1626), 21 Hk 177/2, 9b-23a
- 186- *Ta'lika alâ Ciheti'l-Vahde*, Mollâ Zeyn ed-dîn, 21 Hk 401/3, 51b-57a
- 187- *Ta'limû'l-Müte'allim Fi Tariki't-Te'allum*, Burhân ed-dîn ez-Zarnûcî (600/1210 civarı), 21 Hk 751/1, 1a-37b
- 188- *Tasavvurat*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 124, 39
- 189- *Tasdikat*, Kutb ed-dîn Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (694-766/1295-1364), 21 Hk 27, 97
- 190- *Tehafütu'l-Felasife*, Mustafâ b. Yûsuf Hoca-zâde Bursavî (öl. 893/1488), 21 Hk 438, 123
- 191- *Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Sa'd ed-dîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftâzânî (712-793/1312-1390), 21 Hk 1538/5, 54b-57b; 21 Hk 376/3, 28b-31b; 21 Hk 433/1, 1b-7a; 21 Hk 455/2, 30b-33a
- 192- *Telhîsu'l-Adâb*, (---), 21 Hk 1821/5, 44b-46a
- 193- *Tenvîrû'l-Metâli ve Tebşîrû'l-Mutâlî*, (---), 21 Hk 712, 236
- 194- *Tenvîrû'l-Metâlî*, (---), 21 Hk 779, 155
- 195- *Tenzilü'l-Efkâr fî Tadîli'l-Esrâr*, Esîr ed-dîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî (öl. 664/1265), 21 Hk 1611/1, 1b-79b
- 196- *Tercemetü'l-Velediye*, Nûr ed-dîn Muhammed b. Seyyid Şerîf Alî el-Hüseyinî el-Cürcânî (öl. 838/1434), 21 Hk 987/21, 167a-169b; 21 Hk 743/2, 5b-19a

Burada sıraladığımız eserler içerisinde ana metinler olduğu gibi şerh ve hâşiyeler de bulunmaktadır. Listenin geneline bakıldığında şerh ve hâşiyelerin ağırlıkta olduğu açıkça görülmektedir. Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesindeki Mantık ve Felsefe ile ilgili olan 365 adet yazma eserin 107'si şerh, 102'si hâşiye, 2'si talikat ve 154'ü de ana metindir. Her üç eser türünden de aynı esere ait birden çok nüsha bulunduğu gibi bir tek nüshaya sahip olan eserler de mevcuttur. Bazı ana metinler üzerinde birden çok farklı kişilerce şerh ve hâşiye yazıldığı görülmektedir. Bu özelliğe sahip olan kimi ana metinler şerh ve hâşiyeleriyle beraber varlıklarını devam ettirip farklı coğrafyalarda okunurken kimi ana metinler üzerine yazılmış olan şerh ve hâşiyeler de ana metinlerini gölgede bırakacak şekilde daha geniş coğrafyalarda okunmak suretiyle meşhur olmuşlardır.

Listede isim ve müellifleri sıralanan eserlerden daha sağlıklı bir şekilde istifade edilebilmesi için eser ve müelliflerine dair bilgi verilmesi kaçınılmazdır. Bu açıklamaya geçmeden önce de şu noktanın belirtilmesi gerekmektedir. Yukarıda sıralanan eserlerin bütününe dair bilgi vermek bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu yüzden, ister bu listede yer alsın isterse yer almasın, ana metinlere dair bilgi verildikten sonra söz konusu ana metin üzerine kaleme alınmış şerh ve hâşiyeler hakkında kısaca bilgi verilecektir. Ayrıca listede yer alan ve İslam düşünce tarihinde günümüze kadar etkisini devam ettiren diğer eserlere de değinilecektir. Bu da: eserin kime ait olduğu, müellifin ilmi kişiliği, eserin içeriği, varsa eser üzerine yazılan (yukarıdaki listede adı geçen) şerh ve hâşiyelerinin isim ve müellifleriyle beraber ana metinden farklılık arz eden eserlerin içeriğine dair bilgi verme şeklinde olacaktır.

Yukarıdaki listede eserlerin sıralaması alfabetik sıralama dikkate alınarak yapılırken aşağıda eserlere dair yapılan açıklamalar ise ana metinlerin kronolojik sıralamasına göre yapıldı.

Kitâbü'l-Elfâzi'l-Müsta'mele Fî'l-Mantık (21 Hk 291/2)

İslâm dünyasında felsefi hareketi ve Meşşâi akımı ilk defa başlatan Kindî olmasına rağmen onu şekillendiren Fârâbî (260-339/874-950)'dir. Bir diğer ifade ile Fârâbî İslâm felsefesini terminoloji, metot ve problemler açısından temellendiren ünlü bir filozoftur.

Filozof Meşşâi akımı şekillendirmekle kalmayarak bu akıma kendi inanç ve kültürünün temelini oluşturan ulûhiyet, nübüvvet ve meâd akidesinin yanı sıra Eflâtun ve Yeni Eflâtunculuk'tan aldığı bazı unsurları da katarak eklektik bir sistem kurduğundan dolayı kazandığı haklı şöhretten ötürü Aristo'dan sonra "Muallim-i Sâni" unvanıyla anılmıştır.¹

1 Kaya, Mahmut, "Fârâbî", *DİA*, Ankara, 1995, c.12, s. 147

Fârâbî mantık başta olmak üzere değişik konulara dair eserler kaleme almıştır. Bunlardan biri de *Kitâbü'l-Elfâzi'l-Müsta'mele Fî'l-Mantık* isimli eseridir. Müellif eserde daha çok dil-mantık ve dil-düşünce arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. İlmî neşri Muhsin Mehdî tarafından yapılan eseri (Beyrut 1968) Fevzî Mitrî Neccâr da yayımlamıştır (Beyrut 1971)

El-Medînetü'l-fâzıla (21 Hk 403)

Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzılası* felsefi doktrinini ana hatlarıyla ortaya koyan en olgun eseri sayılmaktadır.² Eser ilk olarak F. Dieterici tarafından yayımlanmıştır (Leiden 1895). Bugüne kadar bu eserin on beşten fazla baskısı yapılmıştır. Aynı eserin ilmî neşrini Albir Nasrî Nâdir 1968 tarihinde yapmıştır. Eser Almanca, Fransızca, İngilizce ve İspanyolcadan başka Nafiz Danışman (İstanbul 1956), Ahmet Arslan (Ankara 1990) ve Hasan Can (2013) tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât fî'l-Mantık ve'l-Hikme (21 Hk 1504)

El-İşârât ve't-tenbihât isimli eser İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu olan İbn Sînâ'ya (370-428/980-1037) aittir. İbn Sînâ, bilim ve felsefe alanındaki üstün konumunu ifade etmesi maksadıyla Ortaçağ âlim ve düşünürleri tarafından kendisine verilen "eş-şeyhü'r-reis" unvanı ile de bilinir. Kindî ile başlayan İslâm felsefe geleneği İbn Sînâ ile zirveyi yakaladı. İbn Sînâ felsefi sisteminde Fârâbî'ye çok şey borçlu olmasına rağmen onu aşip ismini gölgede bırakmayı başarmıştır.³

İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-tenbihât* isimli eseri mantık, tabiiyyât, ilâhiyyât ve ahlâk konularını içermektedir. Eser *eş-Şifâ* isimli külliyyatındaki ilgili bölümlerin özeti mahiyetinde olmasına rağmen üslûb, görüşlerin yeni bir sistematik çerçevede sunulması ve kullanılan kavramların farklılığı yönünden özgün bir eser niteliği taşımaktadır. İlk defa Jacques Forget tarafından yayımlanan kitabın (Leiden 1892) son ilmî neşri, Nasîrüddîn-i Tûsî şerhiyle birlikte Süleyman Dünyâ tarafından yapılan çalışmayla yeniden neşredilmiştir (I-III, Kahire 1948-1949). Sonraki dönemlerde bu baskıya dayalı olarak birçok baskısı yapılmakla beraber eser Farsça, Fransızca, İngilizce, Rusça ve İspanyolca gibi dillere de çevrilmiştir.⁴ İbn Sînâ'nın mantık, fizik ve metafiziğe dair en son görüşlerini ihtiva eden bu eseri üzerine pek çok şerh, telhis ve bu şerhlerdeki yaklaşım ve görüşleri değerlendirip tenkit eden "muhâkeme"ler kaleme alınmıştır. Örneğin Fahreddin er-Râzî'nin *Lübâbü'l-İşârât*'ı (Kahire 1326) *el-İşârât ve't-tenbihât*'ın bir telhisidir. Aynı müellifin *Şerhu'l-İşârât*'ı ile Nasîrüddîn-i Tûsî'nin,

2 Kaya, Mahmut, *a.g.e.* s. 157

3 Alper, Ömer Mahir, "İbn Sînâ", *DİA*, Ankara 1999, c. 20, s. 319-321

4 Alper, Ömer Mahir, *a.g.e.*, s. 338

Hallü müşkilâti'l-İşârâtı İbn Sinâ'nın *İşârâtı* üzerine yazılmış en meşhur şerhlerdendir. Bu iki şerhle birlikte Seyfuddin Âmidî'nin *Keşfü't-temvîhât fi şerhi't-Tenbihât*, İbn Kemmûne'nin *Şerhu'l-Usûl ve'l-cümel*, Sirâceddin Mahmûd b. Ebû Bekir el-Urmevî'nin *Şerhu'l-İşârât*, Şemseddin es-Semerkandî'nin *Beşârâtü'l-İşârât*, Necmeddin Ahmed b. Muhammed en-Nahcuvânî'nin *Tecrî mecra'l-havâşî ve't-ta'likât 'alâ Kitâbi'l-İşârât*, Cemâleddin Hasan b. Yûsufun *İzâhu'l-mu'dilât min Şerhi'l-İşârât*, *el-İşârât*, *Me'âni'l-İşârât* ve *Bastü'l-İşârât* diğer şerhlerinden bir kaçıdır. Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî'nin *Kitâbü'l-Muhâkemât beyne'l-İmâm ve'n-Nasir* isimli eseri de İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-tenbihâtı* üzerine yapılan şerhler arasındaki muhâkemelerin en meşhurlarından biridir.⁵

El-Hikmetü'l-meşrikîyye (21 Hk 9)

el-Hikmetü'l-meşrikîyye İbn Sinâ'nın ansiklopedik çalışmalarında biri olup mantık, tabiiyyât, riyâziyyât ve ilâhiyyât olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. İbn Sinâ, *eş-Şifâ'yı* gençlik yıllarında avam için yazmış olduğunu bunu da kendi konumunda bulunanlar için kaleme aldığını belirtmektedir. Bu çalışma muhteva bakımından her ne kadar *eş-Şifâ* ile paralellik arz etse de metot bakımından ondan ayrılmaktadır. Eserin mantık bölümü ilk defa Muhibbüddin el-Hatîb tarafından *Mantuku'l-Meşrikîyye* adıyla neşredilmiş (Kahire 1338), daha sonra Tahran (1973, 1984) ve Beyrut'ta (1982) tekrar basılmıştır. Dimitri Gutas eserin giriş bölümünü İngilizceye (Leiden 1988), Ali Durusoy da bazı bölümlerini özetleyerek ve yorumlayarak Türkçeye (İstanbul 1994-1995) çevirmiştir.⁶

Makâsîdü'l-felâsife (21 Hk 403/10)

Filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınan Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111) aynı zamanda Eş'arî kelâmcısı, Şafî fakihî, mutasavvîf yönü de olan bir İslâm düşünürüdür. Birçok eser kaleme alan Gazzâlî, Fıkıh ve kelâmdan sonra çalışmalarının üçüncü safhasını oluşturan felsefeye dair ilk eseri olan *Makâsîdü'l-felâsife*'yi kaleme almıştır. Gazzâlî filozofların tutarsızlıklarını belirtmek maksadıyla felsefeye dair çeşitli eserler kaleme almayı planlar. Bundan önce, filozofların amaçlarının ortaya konulmasının faydalı olacağı düşüncesiyle, İbn Sinâ'nın felsefesinin klasik mantık, tabiiyyât ve ilâhiyyât modelini takip etmekle beraber çoğunlukla onun eserlerinden özetlemeler yapmak suretiyle 487 (1094) yılında *Makâsîdü'l-felâsife*'yi telif etti. Kaleme alındıktan kısa bir süre sonra meşhur olan *Makâsîdü'l-felâsife*'nin Türk ve dünya kütüphanelerinde on civarında yazma nüshası bulunmaktadır.

5 Durusoy, Ali, "el-İşârât ve't-Tenbihât", *DİA*, Ankara 2001, c. 23, s. 422

6 Alper, Ömer Mahir, "İbn Sinâ", *DİA*, Ankara 1999, c. 20, s. 339

Gazzâlî'yi Batı dünyasında tanıtan ilk eser olma özelliğine sahip olan *Makâsüdü'l-felâsife*, XII. yüzyılda Dominicus Gundissalinus tarafından Latince'ye çevrildi.⁷ *Makâsüdü'l-felâsife*, 'Felsefenin Temel İlkeleri' ismiyle de Cemalettin Erdemci (2002) tarafından Türkçeye çevrildi.

Er-Risâletü'l-Esirîyye Fî'l-Mantık (21 Hk 1033/8)

Esirüddin Ebherî'ye (ö.663/1265) ait bu eser daha çok İsåüçî adıyla meşhur olmuştur. Başta Kindî olmak üzere İbn Sînâ ve Fârâbî tarafından da aynı isimle eser kaleme alınmıştır. Ebherî'nin İsåüçî'si mantığın bütün konularını kapsamakla beraber konuları özlü bir şekilde ele almaktadır. Bu özelliği ile beraber medreselerde okutulan ilk mantık kitabı olması yönüyle önemlidir. Mantıkçılar tarafından önem verilen İsåüçî eseri üzerine birçok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Molla Fenârî'nin *el-Fevâ'idü'l-Fenârîyye* isimli eseri en önemli şerhlerinden biridir. Fenârî'nin yazmış olduğu bu şerh üzerine başta Kul Ahmed b. Muhammed b. Hıdır ve Burhan ed-dîn Kemâl ed-dîn b. Hâmid olmak üzere Mahmûd Kırşehrî, Muhammed b. Ahmed Tarsûsî, Ali Kuşçu Alâ ed-dîn Alî b. Muhammed, Muhyî ed-dîn et-Tâlişî ve Hâfız b. Ali el-İmâdî'nin de hâşiyeleri bulunmaktadır. Ebherî'nin İsåüçî'si üzerine yazılmış olan bir diğer önemli şerh de Hüsâm ed-dîn Hasan el-Kâtî'ye ait olanıdır. Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi kayıtlarında *Kitâbü'l-İsåüçî* olarak geçen Ebherî'nin İsåüçî'sine ait onbir farklı nüsha bulunmaktadır. Bu eser üzerine iki farklı müellife ait toplamda onaltı adet şerh nüshası ve on farklı müellife ait de yirmiiki adet hâşiye nüshası bulunmaktadır. Ahmet Kayacık *Ebherî'nin İsåüçî'sinin İlk Şerhleri* başlıklı doktora çalışması yaparken (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996). Hüseyin Sarıoğlu da Ebherî'nin *İsåüçî'sinin* edisyon kritiğini yapıp Türkçe'ye tercüme etti (İstanbul 1998).

Hidayetü'l-Hikme

Hidayetü'l-Hikme, İbn Sina geleneğinin XIII. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri olan Esirüddin Ebherî'ye (663/1265) aittir.

Ebherî'nin *Hidayetü'l-Hikme* isimli eseri, mantığa dair yazmış olduğu İsåüçî isimli eserinden sonra, İslam coğrafyasında var olan ilim merkezlerinde en fazla okunan olmakla beraber üzerine en fazla şerh ve hâşiye yazılan eserlerden biri olma özelliğine de sahiptir. *Hidayetü'l-hikme* mantık, tabi'iyat ve ilahiyat olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Her bölüm de kendi içerisinde fen ve fasıllarla alt başlıklar halinde sıralanmaktadır. Müellif burada felsefenin temel konularını talimi ve muhtasar olarak ele almaktadır. Yukarıda sıraladığımız *Hidayetü'l-hikme* nüshaları ikinci bölüm olan tabi'iyat bölümünden başlanarak istinsah edildiği ayrıca şerhlerin hepsinin de tabi'iyat kısmından

7 Karlığa, H. Bakır, "Gazzâlî", *DİA*, Ankara 1996, c. 13, s. 522

itibaren yazıldığı görülmektedir. Bu eserin nüshalarında mantık kısmının hariç tutulmasının sebebi anlamında Ebheri'nin İsağoci isimli eserinin daha kısa ve faydalı olarak görülmüş olması gösterilebilir.

Değişik baskıları bulunan eserin, Diyarbakır başta olmak üzere, dünyanın birçok yerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Esere verilen değer, üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerden anlaşılabilir. Bunların en meşhurları, Kadî Mîr Hüseyin b. Muînüddin el-Meybedî (el-Meybüdü) el-Hüseyînî ile (ö. 880/1475) Sadreddîn-i Şîrâzî (ö. 1050/1640) tarafından yapılanlardır. Özellikle Kadî Mîr şerhine birçok hâşîye yazılmıştır. Bu hâşiyelerin en önemlileri arasında, yukarıda iki nüshası da zikredilen, Muslihüddîn-i Lârî (ö. 979/1572)'nin hâşiyesi gelmektedir. *Hidayetü'l-hikme* üzerine yazılan önemli şerhlerden bir de Mevlânâzâde Ahmed b. Mahmûd el-Herevî el-Harziyânî'ye ait olanıdır. Bu şerhte mantık bölümü hariç diğer iki bölüm yer almaktadır. *Hidâyetü'l-hikme* üzerine yazılan, Emîrek Şemseddin Muhammed b. Mübârek Şah el-Buhâri, Sa'deddin Mes'ûd b. Muhammed el-Kazvîni ve Muînüddin es-Sâlimî'nin şerhleri de kayda değer görülmektedir.⁸

Hikmetü'l-'ayn

İslam bilim ve düşünce tarihinin en velud dönemlerinden biri olan XIII. yüzyıl düşünürlerinden biri de Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvîni (ö. 675/1277)'dir. Kâtibî İbn Sînâ (ö. 428/1037) düşüncesinin sonraki dönemlere ulaştırılmasında etkin rol oynayanlardan biridir. Her biri kendi alanında birer başvuru kaynağı konumunda olan birçok eser kaleme aldı. Kaleme aldığı eserlerden biri de *Hikmetü'l-'ayn*'dir. Felsefe içerikli olan bu eser muhtasar bir özelliğe sahip olmasından dolayı anlaşılması zor bir eserdir. Müellif bu eserde felsefenin genel kaide ve inceliklerini ele almaktadır. *Hikmetü'l-'ayn*'in diğer farklı bir özelliği de yaygın olan tasniften farklı olarak metafizik konuyla başlamasıdır. Müellif eseri Metafizik ve Doğa bilimi şeklinde iki bölüm halinde kaleme aldı.⁹

Eğitim amaçlı yazılan *Hikmetü'l-'ayn*, daha iyi ve kolay anlaşılması amacıyla üzerine birçok şerh yazıldı. Şerh yazarların başında müellifin öğrencileri de olan Kutbuddin Şirazi (ö. 710/1311) ve İbn Mutahhar Hillî (ö. 726/1325) gelmektedir. Hillî bu eseri, muhtasar olan

8 Bingöl Abdülkuddüs, "Esirüddin Ebheri", *DİA*, cilt:10, sayfa:75-76, Ankara 1994; Köz, İsmail, *İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü*, Felsefe Dünyası, Ankara,1992/2, s. 30, s. 110-111; Yormaz, Abdullah, *Hidayetü'l-hikme'nin Tenkitli Neşri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 34 (2008/1), s. 145-146

9 Yavuz, Yusuf Şevki, Ali b. Ömer Kâtibî, *DİA*,Ankara 2002, c. 25, s. 41-42; Çaldak, Hüseyin, *Necmeddin Ali Bin Ömer el- Kâtibî el Kazvîni, Hayatı, Eserleri ve Şemsüyye'si*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas 1999, s. 3, s. 491-504; Arıcı, Mustakim, *Necmeddin el-Kâtibî ve Metafizik Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011, s. 35-36

metni şerh etmek, kapalı olan konuları açıklamak ve itiraz noktalarını incelemek maksadıyla kaleme aldı. Bu şerhin en dikkat çeken yönlerinden biri *Hikmetü'l-'ayn*'daki herhangi bir delilin kaynağını neden ve hangi düşünceye karşı kullanıldığını belirtmesi ve daha sonra ana metindeki görüşler hakkında tavrını belirtmesidir. Hillî şerhte eleştirilmesi gerektiğini düşündüğü yerlerde hocası olan Kâtibî'yi eleştirmekten ve hatta red etmekten de geri durmamaktadır. Hillî eserinde mutakadimun filozoflarına yer verdiği gibi İslam düşünürlerine de yer vermektedir. Bu şerh kendisinden sonra kaleme alınan şerhler üzerinde olduğu gibi diğer çalışmalar üzerinde de etkide bulunmuştur. Hillî'nin bu çalışması 1959 yılında Tahran'da Ali Naki Munzevi ve Muhammed Mişkeve tarafından beş nüsha dikkate alınarak yayınlanmıştır.¹⁰

Hikmetü'l-'ayn üzerine yazılan şerhler arasında en büyük etkiyi İbn Mübârekşâh el-Buhârî'nin (ö. 784/1382 sonrası) şerhi meydana getirmiştir. Bu eser Buhârî'nin ilmi ve özellikle felsefeye dair olan liyakatini de göstermesi açısından önemlidir. Eserin ilk bölümü metafizik ikinci bölümü ise doğa bilimine dairdir. Buhârî, eseri kaleme alırken anlaşılması zor hususları açıklığa kavuşturmayı amaçlamaktadır. Konulara açıklık getirirken değişik kaynaklardan istifade etmekten de kaçınmamaktadır. Birçok kaynaktan faydalanmış olmakla bir yandan şerhi zenginleştirirken diğer yandan da geniş bir literatüre yer vermiş olmaktadır. Bu özelliğiyle eser nazari düşüncenin en önden gelen isimlerine yer vermekle bir düşünce tarihi özelliğine sahiptir. Atıfta bulunduğu isimlerden batı düşünce tarihindeki isimler olduğu gibi İslam düşünce tarihinde yer edinmiş olan isimlere de atıfta bulunmaktadır. Buhârî'nin şerhi ana metnin tümünü içermektedir. Bu eserde yapılan açıklama ve izahlardan dolayı şerh, *Hikmetü'l-'ayn*'nın asıl metninden daha fazla bir rağbet görmüş ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Birçok düşünür tarafından Buhârî'nin şerhi üzerine haşiyeye kaleme alınmıştır. Bunlar içerisinde en meşhur olanı Seyyid Şerif Cürcanî'nin (ö. 816/1413) haşiyesidir. Buhârî'nin bu eseri Seyyid Şerif ve Dihlevî haşiyeleriyle beraber Delhi (h. 1289) ve Kazan'da (h. 1315) neşredilirken Tahran'da da (h.1352) Cahid Zahidi tarafından yapılan nüsha karşılaştırmalarıyla basılmıştır.¹¹

er-Risâletü's-Şemsîyye fî'l-Kavâ'idî'l-Mantıkîye (21 Hk 1033/5)

Necmuddîn Alî b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî (ö. 675/1277) astro-nomi, matematik, kelam ve felsefe alanında ders veren bir müderris olmakla beraber daha çok *Risâletü's-Şemsîyye fî'l-Kavâ'idî'l-Mantıkîye*

10 Arıcı, Mustakim, "Gelenek Oluşturan Bir Felsefe Klasiği Olarak Hikmetü'l'Ayn ve Etkileri", *Uluslar arası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014, s. 338-339

11 Celal, Vahit, *Buharalı Muhammed B. Mübarekşah'ın Hayatı ve Felsefî Mirası*, International Journal of Science Culture and Sport, 2015 Özel Sayı: 4, s.445; Arıcı, Mustakim, a.g.e. s. 339-341

adlı eseriyle meşhur olmuştur.¹² Kazvîni bu eserini daha önceki mantığa dair kitapların sistemine bağlı kalmadan ve aynı zamanda söz konusu eserlerde yer almayan bilgiler eklemek suretiyle yazdığını ifade etmektedir.

eş-Şemsiyye bir mukaddime, üç bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Mukaddimede mantığın gerekliliği ve konusu ele alınmaktadır. Birinci bölüm dört fasıldan oluşmuş olup lâfız-mâna ilişkisi, delâlet çeşitleri, kaplam, içlem, beş tümel ve tanım çeşitleri konuları işlenmektedir. İkinci bölüm üç fasıldan oluşmuş olup önermeler konusu incelenmektedir. Beş fasıldan oluşan üçüncü bölümde ise kıyas konusu ele alınmaktadır. İki bahisten oluşan hâtimenin birinci bahsinde kıyasın maddesi işlenirken ikinci bahsinde de bilginin öğeleri olan konu, ilke ve sorunlar işlenmektedir.

Muhtasar ve faydalı bir eser olmasından dolayı üzerine pek çok şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır. En meşhur olan şerh Kutbüddin er-Râzî'nin *Tahrîrû'l-kavâ'idî'l-mantikiyye fî şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye* isimli eseridir. Bu şerh üzerine Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Sa'deddin et-Teftâzânî, İsamüddin el-İsferâyînî, Celâleddin ed-Devvânî, Muhammed b. Ahmed ed-Desûki ve Dede Cöngî gibi âlimler hâşiye yazmış, Cürcânî'nin hâşiyesi için Molla Ali el-Acemî, Molla Fenârî, Kara Dâvud İzmitî ve Siyâlkûtî hâşiye kaleme almıştır.¹³

Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesinde *eş-Şemsiyye*'nin ana metnine ait sekiz; eser üzerine şerh yazan Kutbüddin er-Râzî'nin şerhinden onbir, Teftâzânî'nin şerhinden de iki olmak üzere toplamda onüç nüsha bulunmaktadır. Ayrıca bu şerhler üzerine dört farklı müellif tarafından kaleme alınmış olan toplamda altı nüsha da hâşiye kayıtlarda yer almaktadır.

Bugün pek çok nüshasına ulaşma imkânına sahip olduğumuz *eş-Şemsiyye*'nin gerek müstakil (İstanbul 1263, 1279, 1296, 1308; Kalküta 1815; Taşkent 1894) gerekse şerh, hâşiye ve ta'likleriyle beraber birçok baskısı yapılmıştır. Kutbüddin er-Râzî şerhi ve Cürcânî, Siyâlkûtî, Devvânî, Desûki, Şirbînî hâşiyeleriyle birlikte *Şürûhu's-Şemsiyye* adı altında iki cilt olarak (Kahire 1327-1328) yayımlanmıştır. Muhsin Bidârfer de Kutbüddin er-Râzî'nin şerhini ve Cürcânî hâşyesinin tashihli bir neşrini gerçekleştirmiştir (Kum 2004).¹⁴

Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm (21 Hk 1538/5)

Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) gençler için kaleme aldığını belirttiği bu eseri iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü mantık

12 Yavuz, Yusuf Şevki, "Ali b. Ömer Kâtibî, *DİA*, Ankara 2002, c. 25, s.41-42

13 Durusoy, Ali, "eş-Şemsiyye", *DİA*, Ankara 2010, c. 38, s. 531

14 Durusoy, Ali, *a.g.m.*, c. 38, s. 531

konularına dairdir. Bu bölüm kısa olmasına rağmen âlimlerin ilgisi- ni daha çok çekmiş olup şerh ve hâşiyelerin çoğu bu bölüm üzerine yapılmıştır.¹⁵ Bu bölümde mantık ilminin tanımı yapıldıktan sonra mantığın konuları olan beş tümel, önerme, kıyas teorisi ve bilgi tür- leri ele alınmaktadır. İkinci bölüm de kelama dair olup altı kısımdan meydana gelmektedir. Müellif burada "Makâsıd" isimli eserini özet- lemektedir. Konuların sade bir dille özlü bir şekilde kaleme alınmış olmasından dolayı medreselerde ders kitabı olarak okutulmasını sağ- ladığı gibi üzerine birçok şerh ve hâşiyenin yazılmasına da vesile ol- muştur. Birçok şerh ve hâşiyeye sahip olan bu eserin en önemli şerhi Devvânî'nin *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm* isimli eseridir. Bu eser üzerine, yukarıdaki listede de bulunan, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî el-Halhâlî, Mîr Ebû'l-Feth b. Mahdûm es-Sa'îdî, Tâc es-Sa'îdî Mîr Ebî'l- Feth Muhammed b. Emîn el-Erdebîli gibi farklı kişilerce hâşiye ya- zılmıştır. Devvânî dışında Abd el-Hayy b. Abd el-Vahhâb el-Hüseyinî, Abd-Allâh b. Şihâb ed-dîn el-Hüseyin el-Yezdî, Necm b. Şihâb Abd- Allâh gibi değişik kişilerce de şerh yazılmıştır. Yukarıdaki liste dikkate alındığında Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesinde *Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm* isimli ana metnin dört farklı nüshası; beş farklı müellife ait onbeş nüsha şerh ve dokuz müellife ait onüç hâşiye nüshası bulunmaktadır.

Tehâfütü'l-Felâsife (21 Hk 438)

Mustafâ b. Yûsuf Hocaşâde Bursavî (öl. 893/1488) Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış Bursalı büyük bir âlimdir. Hocaşâde'nin eserleri içerisinde en önemli olanı Fatih Sultan Mehmed'in emriyle kaleme aldığı *Tehâfütü'l-Felâsife* isimli eserdir. Fatih Sultan Mehmed Gazzâlî ile İbn Rüşd'ün karşılıklı olarak yazmış oldukları Tehâfütlerdeki farklı mütalaaları hakkında fikir edinmek için Hocaşâde ile Alauddin el Tusi'ye tetkik ettirir. Her ikisi de Gazzâlî'nin fikrini uygun bulur.¹⁶ Prof. Dr. Ahmet Arslan eserle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Hocaşâde, her ne kadar bu eserin başında filozoflara karşı olduğunu, bu ki- tabı yazmaktaki amacının "filozofların tabî ve ilâhî ilimlerde ileri sürdükleri kaideler hakkında Gazâlî'nin ele aldığı ve almadığı hususları ele almak ve onları delilleri ile hükâye ettikten sonra çürütmek, bu suretle tefelsûf ehline karşı çıkmak, hak ve yakîn ehlini yüceltmek" olduğunu söylemekteyse de bu esere bir hâşiye yazan Kemalpaşazâde'nin dikkatinden kaçmadığı ve bir- den fazla yerde işaret ettiği üzere filozoflar kadar, hattâ onlardan daha çok Gazâlî'yi eleştirmekte, buna paralel olarak bazı önemli konularda filozofla- rın görüşlerini açık olarak Gazâlî'ninkilere tercih etmektedir. Bu tercih hattâ öyle bir noktaya varmaktadır ki Kemalpaşazâde Hocaşâde'nin bu kitabı

15 Özerverli, M. Sait, "Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm", *DİA*, Ankara 2011, c. 40, s. 331

16 İhsanoğlu, Ekmeleddin, vd. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul 1997, c.1, s. 48-49

filozofların tutarsızlıklarını ortaya koymak için yazdığını söylediğini, ama bunun tersine daha çok Gazâlî'nin tutarsızlıklarına işaret ettiğini belirtmek ihtiyacını duymaktadır.

Gerçekten de Hocazâde'nin bu eserinin incelenmesi onun Gazâlî öncesi kelâmcılar veya Gazâlî'nin kendisi gibi ne pahasına olursa olsun filozofların doğa felsefesine veya ilâhiyatlarına karşı çıkma amacıyla olmadığını, tersine Fahreddin er-Râzî gibi eski kelâmcılarla filozofların görüşlerinin üzerine yükselerek bu iki grubu karşılaştırmak ve yargulamak durumunda olduğunu görmekteyiz. Bu cümleden olmak üzere Hocazâde'nin eski kelâmcıların birçok ilkesini veya kaidesini reddettiğini, tezlerini terk ettiğini, onlarla ilgili olarak filozofların ilke veya tezlerini kabul ettiğine tanık olmaktadır.¹⁷

Arslan bu düşüncesini destekleme adına birçok örnek sıralamaktadır.

Münâzara

Sözlük anlamı “karşılıklı olarak bakmak, birlikte düşünmek” olan münâzara kelimesi “bakmak, düşünmek” anlamına gelen nazar kelimesinden türemiştir. Münâzara terim olarak “gerçeğin bilinmesine yönelik tartışmaların yöntem ve kurallarını araştırıp belirleyen ilmî disiplin” anlamında kullanılmaktadır. Tartışmalarda bir düşüncenin doğruluğunu ya da yanlışlığını ortaya koymak amacıyla değişik metotlar kullanılmıştır. Faydalanılan bu metotlar deney ve gözlem, kıyas ve karşılaştırmadır.¹⁸ Tartışmalarda verimli sonuçların elde edilebilmesi için tartışmanın nasıl olması gerektiğine dair âdâb ve kurallarının belirlenmesine gerek duyulmuş ve bu anlamda “ilmü âdâbi'l-bahs ve'-münâzara” ismiyle bir ilim oluşmuştur. Bazı âlimler tarafından “ilmü'l-cedel” olarak tabir edilse de bu ifade pek rağbet görmemiştir.

İbn Haldûn cedel ve münâzara ilmini konu edinen eserlerin iki şekilde telif edildiğini ifade eder. Birincisi: Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî'nin usulü, sadece Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyastan oluşan dinî delillere dayanmasını esas alır. İkincisi: Rükneddin el-Amîdî usulü, tartışmada dinî, felsefî ve mantıkî konulara dair delil olarak kullanılabilir her türlü bilgiyi kullanmayı kabul eder. Amîdî'nin usulü geniş olarak akıl yürütme ve her konuda delil getirmeye fırsat tanıdığı için daha çok rağbet gördüğünü belirten İbn Haldûn, mugâlâta ve safsata türü kıyasların kullanılmasına da imkân tanımış olmasından dolayı da eleştirildiğini ifade etmektedir.¹⁹

Münâzara ilmine dair pek çok eser kaleme alınmış ve bu eserler asırlarca medreselerde okutulup ezberletilmiştir. Ayrıca bu türden olan bir kısım eserler üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye de kaleme alınmış-

17 Arslan, Ahmet, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Din-Felsefe İlişkileri ve Hocazâde'nin Tehâfütü*, Uluslararası Hocazâde Sempozyumu Bildirileri, Bursa 2011, s. 50

18 Yavuz, Yusuf Şevki, “Münâzara”, *DİA*, Ankara 2006, c. 31, s. 576

19 İbn Haldûn, *Mukaddime*, (Çev. Halil Kendir), Ankara 2004, c. II, s. 637

tır. Bu anlamda yukarıdaki listede kırkbir farklı müellif tarafından kaleme alınmış olan farklı türden toplamda seksen dört eser bulunmaktadır. Bunların bir kısmı şunlardır: Adudüddin el-Îcî, *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara*; Muhammed b. Eşref es-Semerkindî, *Risâle fî âdâbî'l-bahs ve turukî'l-münâzara*; Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Usûlü'l mantık ve'l-münâzara*; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara*; Saçaklızâde, *er-Risâletü'l-Velediyye fî âdâbî'l-bahs ve'l-münâzara*.

Hakkında kısaca bilgi verdiğimiz eserlerde olduğu gibi yukarıda sıralanıp da hakkında bilgi vermediğimiz eserlerin her biri düşünce tarihi içerisinde kendi değerlerince etki meydana getirmişlerdir. Kimi eserler sadece yazıldığı dönemde etkisini gösterirken kimi eserler de yazıldığı günden itibaren günümüze kadar etkisini devam ettirmiştir. Bu türden olan bazı ana metinler üzerinde birden çok şerh yazıldığı gibi bu şerhler üzerine de birden fazla haşiyeye yazılma gereği duyulmuştur. Kimi şerh ve haşiyeler kendi ana metinlerinden daha fazla etki meydana getirmek suretiyle daha fazla meşhur olabilmişlerdir.

İlmi sahada okunmak suretiyle yüzyıllardır varlığını devam ettiren bu ana metinler ve bu ana metinler üzerine yazılmış olan şerh ve haşiyelerin birden çok nüshasının Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunuyor olması geçmişte Diyarbakır ve çevresindeki medreselerde okutulduğunu göstermektedir. Ana metinler üzerine farklı zaman ve mekânlarda değişik ilim erbabınca yazılmış olan çok sayıda eserin bulunmuş olması ilmi gelişmelerin de çok yakından takip edildiğini göstermektedir. Eğitim kurumlarındaki bu canlılık kurumlarındaki eğitimin niteliği hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Medreselerdeki ilmi faaliyetin nitelik ve boyutu, dönemlere göre değişiklik göstermekle beraber, toplumda her zaman bir karşılığını bulmuştur. Bu etkileşim sonucunda toplumda meydana gelen zihinsel hareketlilik de farklı bir boyutta medrese eğitimi üzerinde etki yaratmıştır. Taraflar bu etkileşimde, içinde buldukları koşul ve şartları tekrar gözden geçirmek suretiyle yeni açılım ve atılımlar yaparak geleceğe doğru daha emin adımlarla ilerleyebilmişlerdir.

Medreselerdeki hareketlilik ilim ve kültür seviyesinde bir ilerleme meydana getirdiği gibi çeşitliliğinde de bir renklilik meydana getirmiştir. Ali Emîrî'nin kaleme almış olduğu *Mir'âtü'l Fevâid Fî Terâcimi Meşâhiri Âmid (Diyarbakır Ulemâ Ve Eşrâfi)* isimli eseri bu durumu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Eser her ne kadar kısa bir zaman dilimini kapsasa da geçmişte Diyarbakır ve çevresindeki ilmi ve kültürel düzeyinin anlaşılması açısından yeteri derecede malumat vermektedir.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir, "İbn Sinâ", *DİA*, Ankara 1999, c. 20
- Arıcı, Mustakim, "Gelenek Oluşturan Bir Felsefe Klasığı Olarak Hikmetü'l'Ayn ve Etkileri", *Uluslar arası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2014
- Necmeddîn el-Kâtîbî ve Metafizik Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2011
- Arslan, Ahmet, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Din-Felsefe İlişkileri ve Hocazâde'nin Tehâfüt'ü*, Uluslararası Hocazâde Sempozyumu Bildirileri, Bursa 2011
- Bingöl Abdülkuddûs, "Esiruddin Ebheri", *DİA*, Ankara 1994
- Celal, Vahit, *Buharalı Muhammed B. Mübarekşah'ın Hayatı ve Felsefi Mirası*, International Journal of Science Culture and Sport, 2015 Özel Sayı: 4
- Çaldak, Hüseyin, *Necmeddîn Ali Bin Ömer el- Kâtîbî el Kazvinî, Hayatı, Eserleri ve Şemsiyye'si*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas 1999
- Durusoy, Ali, "el-İşârât ve't-Tenbihât", *DİA*, Ankara 2001, c. 23
- "eş-Şemsiyye", *DİA*, Ankara 2010, c. 38
- İbn Haldûn, *Mukaddime II*, (Çev. Halil Kendir), Ankara 2004
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, vd. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul 1997.
- Karlığa, H. Bakir, "Gazzâli", *DİA*, Ankara 1996, c. 13
- Kaya, Mahmut, "Fârâbî", *DİA*, Ankara, 1995, c.12
- Köz, İsmail, *İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü*, Felsefe Dünyası, Ankara, 1992/2.
- Özerveranlı, M. Sait, "Tehzîbü'l-Mantık ve'l-Kelâm", *DİA*, Ankara 2011, c. 40
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ali b. Ömer Kâtîbî", *DİA*, Ankara 2002, c. 25
- "Münâzara", *DİA*, Ankara 2006, c. 31
- Yormaz, Abdullah, *Hidayetü'l-hikme'nin Tenkitli Neşri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi